



GÜRCÜCE VE AZERİCENİN ETKİLEŞİMİ ÜZERİNE*

Sergi ÇİKİA**

Rusçadan çev.: İlyas ÜSTÜNYER***

ÖZET

Gürcü-Azeri halklarının ilişkileri uzun bir geçmişe dayanmaktadır. İki halk arasındaki ilişkiler bu süre içinde değişik alanlarda gelişme göstermiştir. Bu alanların başında toprak işleme, üzüm yetiştirme, şarap üretimi ve tarım ürünleri, mutfak, hayvancılık vd. gelmektedir. İki halkın arasında asırlarca devam eden bu somut ilişkiler iki halkın dilleri arasında da etkileşimi doğurmuştur. Etkileşim daha ziyade leksikolojik düzlemde gerçekleşmiştir, birbirlerinden ödünçledikleri leksikolojik birimler ihtiyaçlara göre farklılık göstermiştir. Azericedeki Gürcüce ödünçlemelerin sınıflandırılması bize bu kelimelerin daha ziyade "toprak işlemeciliği", "üzüm yetiştiriciliği", "şarap üretimi" ve "tarım ürünleri" vb. alanlara ait olduklarını göstermiştir. Gürcücedeki Azerice leksikolojik birimlerin sınıflandırılması ise Azericeden ödünçlenen leksikolojik birimlerin daha ziyade "ülke ekonomisi", "hayvancılık", "balıkçılık" ve "mutfak işleri" gibi alanlara ait olduklarını ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular söz konusu leksikolojik birimlerin kendi etimolojik tarihlerinde yüklendikleri veya terk ettikleri semantik birimleri ortaya koymalarının yanı sıra Gürcülerin ve Azerilerin tarih içinde başarılı oldukları ve iki halk için karakteristik olan iş kollarından hangilerinin onlar için daha öncelikli geliştiğini tespit etmek adına önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gürcüce, Azerice, Dil Etkileşimi, Gürcüce-Azerice Etkileşimi.

ON THE INTERACTION OF GEORGIAN and AZERBAIJANI LANGUAGES

ABSTRACT

Georgian-Azerbaijani people relations go back to a long history. Relations between two nations developed in different areas during this period of time. These fields that Georgian and Azerbaijanian people were interacting in are predominantly tillage, grape growing, wine production and agricultural products, kitchen, livestock breeding etc. These concrete relations between the two nations, which have been going on for centuries, have created an interaction in the languages of the mentioned two nations. The interaction occurred mostly on the lexicological plane. The classification of Georgian borrowings in Azerbaijani tells us that these words mostly belong to next fields as tillage, grape growing, wine production and agricultural products, etc., while Azerbaijani lexicological units in Georgian belong mostly to fields such as country economy, animal husbandry, fishery and culinary affairs. The findings of the study reveal the semantic units that these lexicological units were installed or abandoned in their etymological history besides

Çeviri Makale

Makale Gönderim Tarihi: 22.05.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 01.08.2020

EDİTÖR NOTU: Makalede geçen "Azerice teriminin kullanımı" ve "Alban dilinin Azericeye tesiri" gibi yaklaşımları Sovyetler Birliği döneminde bilimsel dayanağı zayıf, politik gayelerle alınan kararlar olduğu için Karadeniz Araştırmaları dergisi yayın kurulu olarak benimsemiyoruz. Makalede üzerinde durulan Kherkhi kelimesi kırk-filine -ki eki getirilerek yapılan bir isimdir. Kırkkı kelimesi kırkı/kırhı biçimine dönüşmüş ve Gürcüceye Kherkhi biçiminde geçmiştir.

* Çalışmanın orijinal künyesi: S. S. Çikia, "O gruzincko-azerbaycanskikh yazıkovıkh vzaimootnaşeniyakh". *Trudi instituta yazıkoznaniya, seriya vostoçnıkh yazıkakh-II*, İzdatelstva akademii nauk gruzinskoy SSR, Tbilisi-1957, 207-218. Çalışmaya özetler ve bölüm başlıkları çevirmen tarafından Sergi Çikia'nın kızı Prof. Dr. Marika Çikia'nın bilgisi dahilinde eklenmiştir.

** Ordinaryüs Prof. Dr. (1898-1993), Fuat Köprülü'nün öğrencisi ve Gürcü Türkolojisinin kurucusudur.

*** Prof. Dr., International Black Sea University, Eğitim ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, Tiflis/GÜRCİSTAN; ORCID: 0000-0002-0107-307, E-posta: ilyas.ustunyer@ibsu.edu.ge

present possibility for determining which business lines are characteristic and prioritized for Georgians and Azerbaijanis through history of their relationship.

Keywords: Georgian Language, Azerbaijani Language, Language Interaction, Interaction Between Georgian-Azerbaijani Languages.

Giriş

Güney Kafkasya halklarından Azeriler, Ermeniler ve Gürcüler asırlar boyunca iyi komşuluk ilişkileri içinde yaşayıp zaman zaman dış ve iç tehditlere karşı birlikte mücadele etmiş ve kendi millî menfaatlerini cesurca korumuşlardır.

İki kardeş halk Gürcü ve Azerilerin arasındaki yardımlaşma, özellikle de ortak tehditlere karşı direniş, değişik alanlarda da kendini göstermiştir. İki halk arasındaki ekonomik ve kültürel etkileşim de asırlar boyunca süregelmiştir. Bu olgu, kaçınılmaz olarak iki halkın dilleri arasında ilişkilerin gelişmesini de etkilemiştir. Diller arasındaki ilişkiler dildeki kelime hazinesinin diğer dilin leksikolojik birimleri ile genişlemesini doğurmuştur (Mirbabayev 1947: 15-22).

Bilindiği üzere, günümüze kadar gelip diğer dillerden hiç etkilenmeyen bir dil bulmak hemen hemen imkansızdır. Azerî ve Gürcü halklarının nispeten küçük bir coğrafyada yan yana yaşamaları Azerî ve Gürcü dillerinin karşılıklı etkileşim yasalarına göre gelişmesine neden olmuştur. Burada şu olguyu da belirtmekte fayda var ki Azerî halkı ve Azerice Gürcü halkıyla ve Gürcüce ile karşılaşmadan önce değişik gelişim şartlarından ve aşamalardan geçmiştir. Tarih boyunca Gürcistan ile komşu olan Kafkas kökenli Alban ulusunun dili Azericenin sözcük hazinesinin zenginleşmesinde esaslı rol oynadığı tartışılmaz gerçeği belirtilmelidir (Demircizade 1947: 167; Azeri Dili 1949: 486). Alban dili ile etkileşim, Alban dilinin ortadan kaybolup tarihe karışmasıyla tamamlanan Azericenin gelişimindeki tarihsel süreçlerden birini teşkil etmektedir. Alt dildeki unsurların Azerice ile söz konusu kesişimlerinin sonuçlarını incelemek Azerice dilbiliminin en önemli meselelerinden biridir.

Azericenin leksikolojik hazinesine, alt dil Alban dilinin leksikolojik birimlerinin yanı sıra, Azericenin daha da geliştiği çevrede İber-Kafkas grubu dillerinden sözcüksel unsurlar da girmiştir. Bu bağlamda, Azerice ve Gürcücenin etkileşim olgusu özel bir ilgiyi hak etmektedir. Bu büyük ve hacimli sorun şimdiye kadar akademik çalışmalara yeterince konu edilmemiştir. Biz ilk kez bu çalışmayla eldeki mevcut malzemelerin olanakları ölçüsünde iki kardeş milletin dilsel etkileşiminin karakteristik noktalarını kendi tezimizin öncülüğünde tespit etmeye çalıştık (Dmitriyev 1949: 62-63; Şiraliyev 1949: 67-68).

1. Azericedeki Gürcüce Leksikolojik Unsurlar

Çalışmamızın bu bölümünde Azericedeki mevcut Gürcüce leksikolojik ödünclemeler üzerinde duracağız. Burada şunu da hemen belirtmekte yarar var ki Azerî halkı bazı ziraat terimlerini komşu kardeş halk Gürcülerin dilinden almıştır.

Karşılıklı olumlu etkileşimler neticesinde Gürcücenin sözcük hazinesi Azerice kelimelerle zenginleşirken; diğer taraftan Azerice de kendi sözcük hazinesinin artmasını sağlayan kimi leksikolojik birimleri dost Gürcü halkının dilinden almıştır.

Ödüncleme kelimelerin analizi ve onların anlamsal açıdan sınıflandırılması değişik halkların yaşamında hangi iş veya kültür kollarının diğerine göre daha gelişmiş olduğuna ilişkin önemli ipuçları da vermektedir.

Daha somut olarak, Azericedeki Gürcüce ödünclemelerin sınıflandırılması bize bu kelimelerin daha ziyade toprak işleme, üzüm yetiştirme, şarap üretimi ve tarım ürünleri

vb. alanlara ait olduklarını görme olanağı sunmaktadır. Gürcücedeki Azerice leksikolojik birimlerin ise daha çok ülke ekonomisi, hayvancılık, balıkçılık ve mutfak işleri gibi alanlara ait oldukları tespit edilmiştir.

Bu bağlamda, sözcüksel malzemeler üzerinde yapılacak kısmî bir inceleme dilsel etkileşim gibi somut olguların yanı sıra, iki halk arasındaki kültürel-ticarî ilişkilerin tarihinin de tespit edilmesinde önemli veriler sunacaktır.

Henüz 1930'larda büyük tarihçi, ordinaryus İ. A. Cavahişvili, *Gürcistan'ın İktisadî Tarihi* adlı anıtsal eserinde Gürcistan'daki tarımsal araç-gereçlerin ortaya çıkma ve bunların kademeli olarak gelişimlerine ilişkin oldukça önemli sonuçlara varmıştır. Tarımsal araç-gereçlerin adlarını karşılaştırmalı ve filolojik açıdan inceledikten sonra merhum Cavahişvili şu çıkarımı yapmıştır: "Eski Gürcistan, gelişmiş bir tarım kültürüne sahipti" ve komşu uluslar, Ermeniler, Azerîler, Kuzey Kafkasya halkları ve diğerleri, belli koşullarda Gürcülerden hem geliştirilmiş tarımsal araç-gereçleri hem de toprak işlemesine ilişkin Gürcülerin ileri tekniklerini aldılar (Cavahişvili 1930: 248, 249, 250, 251, 260, 263); dolayısıyla da bu alanda kullandıkları kimi terimler Gürcüce kökenlidir.

Cavahişvili söz konusu göndermesiyle diğer terimlerin yanı sıra Azericede "saban" anlamındaki "kotan" (Ganiev 1922: 307; Rusça- Azerice Sözlük 1943: 527) kelimesinin Gürcüce "gutani" şeklini kastetmiştir. Ayrıca, söz konusu kelimenin Azerice haricindeki Türk dillerinde "sapan"- "saban" şeklinde kullanıldığına dikkat çekmektedir. Tarihinin tespit ettiği bu olguyu Türkçe sözlükler doğrulamaktadır (bk. V. Radlov ve diğer sözlükler). Cavahişvili'ye göre bu bağlamda tek istisnayı Azerice teşkil etmektedir; zira Azericede "saban" kelimesi bulunmamaktadır. "Kazan'dan başlayarak İstanbul'a kadar" Azericeye akraba dillerde söz konusu nesne için "saban" kelimesinin mevcudiyeti dikkate alınırca, bu kelimenin yerel (Gürcüce) şekli olan "gutan"/"kotan"ın Türkçe "saban" (Cavahişvili 1930: 248) kelimesini Güney Kafkasya Azerilerinde kullanımdan düşürdüğü anlaşılacaktır.

Bugüne dek elimizdeki mevcut bir hayli geniş dilsel malzeme bizim yukarıda ileri sürdüğümüz görüşü tamamen doğrulamaktadır.

"Türk Dillerinde Toplu Emeğe Dair Gürcü Bir Terim" (İber-Kafkas Dilbilim Dergisi 1946: 393-398) adlı çalışmamızda, toprağın ortaklaşa işlenmesini ifade eden Gürcüce "mogmad//modam" kelimesinin Gürcistan'daki Azericenin lehçelerinde yaygınlaştığını gösterme olanağı bulduk.

Aynı makalede Gürcistan'ın Marneuli bölgesindeki Azerice lehçesinde Gürcüce kelime "Toxi" (tokhi - çapa) kullanılmaktadır (ilginç olan nokta şu ki S.P. Zelinski söz konusu kelimeyi Azerice'ye توخرى - "tokhri" şeklinde çevirmektedir) (Zelinski 1889: 66). Söz konusu "თოჯო-tokhi" kelimesi ilk kez Gürcücede 11. yüzyılda Giorgi Mtatsmindeli'nin kaleme aldığı *Ioanne Ekvtime's Tskhovreba* (Ioanne Ekvtime'nin Yaşamı) adlı eserde kullanılmıştır (Cavahişvili 1930: 210-211).

İ. Kavtaradze'nin tespitine göre "tokhi" kelimesinden türetilmiş "მოყოთჳნო-moutokhno" fiiline 9. yüzyıla ait olan bir eserde rastlanmaktadır (Şanidze 1945: 245). Söz konusu kelimenin Azericeye ne zaman geçtiğine dair elimizde kesin bilgi bulunmamaktadır. Fakat, anlaşıldığı üzere bu kelimenin kullanıldığı coğrafya bir hayli geniştir ve sözcük "tokha" şekliyle salt Gürcistan'daki Azericenin lehçelerine değil, dört ciltlik *Rusça-Azerice Sözlük*'ten de anlaşıldığı üzere, genel olarak Azericenin leksikolojik yapısına da "motuga-tokha" (Rusça- Azerice Sözlük 1941: 540) şeklinde girmiştir. Bu kelimedden "tokhmag", "tokha vurnag" ve "tokha değmek" gibi bazı fiil şekillerinin

türetilmiş olması söz konusu kelimenin Azerilerin günlük yaşamına ne denli dahil olduğunu göstermektedir.

Gürcü ve Azeri halklarının çalışma alanlarındaki iş birliğine başka bir Gürcüce kelime de tanıklık etmektedir. S.P. Zelinski /مارگل / “მარგოლი”- “margili” (üzüm asması çubuğu) kelimesini Azerice tarım terimleri (Zelinski 1889: 45) arasında tespit etmiştir. Zelinski bu kelimenin anlamını “üzüm asmasında kullanılan bir çubuk” (Zelinski, 1889) şeklinde vermektedir.

S. S. Orbeliani (1658-1725) *Gürcüce Sözlük* adlı çalışmasında kelimenin şu anlamını vermiştir: “Margil: Toprağa çakılan keskin uçlu bir çubuk” (Orbeliani 1928: 195). Görüldüğü gibi söz konusu kelime Gürcüce “rgva” (dikmek) fiilinden türemiştir.

Gürcüce kelime “ჭაჭა-çaça” Gürcü ve Azeriler arasına şarapçılık alanında iş birliğinin bir kanıtıdır. Söz konusu kelimenin anlamı “Preslenmiş üzüm” şeklinde verilmektedir. “Çaça aragi” – preslenmiş üzümünden yapılan bir votka türü, üzüm votkası (Azerice-Rusça Sözlük, 1939; Rusça-Azerice Sözlük 1949: 394). Tabi ki, fonetik açıdan Azericeleştirilmiş “çeçe” şeklindeki kelimenin aynı anlama gelen Gürcücedeki eşdeğeri “çaça”yı görmek zor değildir. Söz konusu fonetik transkripsiyon kesin kurallarla koşullandırılmıştır. Bilindiği gibi, Gürcüce sert harflerden olan “ჭ”, “პ”, “ტ” (ç, p, t) ve diğerleri Azerice ve ona yakın akraba dillere geçtiğinde “c”, “b”, “d” ve benzer sesli ünsüzlere dönüşürler. Gürcüce “a” ünlü harfinin Azericedeki karşılığı ön sıra “ə” sesli harfidir.

Haliyle, Gürcüce “ჭაჭა-çaça” kelimesi Azericede “cəcə” şeklini almıştır (Örn: აჭარა (Açara) kelimesi Azericede “əcərə” şeklinde telaffuz edilmektedir. Rusça- Adjarja vb.)

Arnold Çikobava, “ჭაჭა-çaça” formunu ortak Gürcüce fiil kökü olarak görmektedir (Çanca/Lazca-Megrelce-Gürcüce Karşılaştırmalı Sözlük 1938: 134).

Yine, üzüm yetiştiriciliği alanındaki طالوار – “talvar” kelimesi de bu kategoridendir, zira bu kelimeye de S. P. Zelinski’nin Azerice ve diğer sözlüklerinde rastlanmaktadır (Azerice-Rusça Sözlük 1939: 770). Kelimenin anlamı “asılı olan, çardak”tır. “Talavari” kelimesine V-VI. asırlardaki Gürcüce el yazması eserlerinde rastlanmaktadır. Özel literatürün de teyit ettiği gibi bu bir üzümculük terimidir (Cavahişvili 1930: 310). Şüphesiz, Gürcücede çok eski mazisi olan “talavari” kelimesi Azericedeki anlamıyla hemen hemen özdeştir ve Azericedeki Gürcüce ödünçleme kabul edilebilir.

Azericedeki “tylky guirugy” (tilki kuyruğu) bir üzüm türünü ifade eden bir kelime grubudur. Cavahişvili’ye göre “tylky guirugy” adındaki bir üzüm türü Ermenicede “mlinkut” şeklinde kullanılmaktadır. Kelime bu şekliyle Gürcüce “meliskud” şeklinin değiştirilmiş bir formunu teşkil etmektedir: meliskudi – mela (tilki), kudi (kuyruk).

Cavahişvili’nin çıkarımlarına göre; “Bu üzüm türüne (meliskud) diğer Türk dillerinde rastlanmaz. Söz konusu kelime Ermenicede Gürcüce karşılığıyla “mlinkut” olarak ifade edildiğinden Azericedeki “Tylky kuyrugy” (tilki kuyruğu) terkibi ya Gürcüce “meliskud” kelimesinin çevirisi ya da bu kelimenin ödünçleme bir kelimedir (Cavahişvili 1930: 535-536).

Cavahişvili’nin işaret ettiği gibi, “Gence ve Şemahi ilçelerinde” “at üzümü” denilen bir üzüm türü yaygındır. Bu üzüm türünü ifade eden bir kelime Azericeye akraba olan dillerde bulunmamaktadır. Muhtemelen bu isim de Gürcüce “ცხენის-ძუძუ” (tskhenis dzudzu) – “at memesi” veya “ცხენის-ყურძენი” (tskhenis kurdzeni) – “at üzümü” (Cavahişvili 1930:

537) kelime gruplarının ödünçlenmesidir. Aynı zamanda şu olgu da ilgiye değerdir, şöyle ki Nahçıvan'da yetiştirilen iki üzüm türüne "Saperi" ve "Kakheti" denmektedir. Bu isimlerin ünlü Gürcü üzüm türleri olan "Saperavi" ve "Kahuri" olduklarını tespit etmek hiç de zor değildir (SMOMPK: 34, 71).

Belli bir zaman diliminde Azericede "mısır" kelimesi için Gürcüce "simindi" (simindi) -kelimesinin kullanıldığı düşünülmektedir. Söz konusu kelime zamanla Azerice karşılığı olan "gargıdalı" kelimesiyle değiştirilmiştir. Gürcistan Merkez Tarih Arşivi'nde muhafaza edilen 1044 No'lu bir belgede 1838 yılında tarımsal ürünlerin toplanmasına ilişkin bilgiler sunulmuştur. Söz konusu belge Azerice de dahil üç dilde yazılmıştır. Tarımsal ürünler listesindeki Gürcüce "simindri" (სიმინდრი) ve Rusça "kukuruza" (mısır) karşılığı olarak Azerice "سميندر" (simindri) kelimesi verilmektedir ki, "simindri" (mısır) kelimesi adı geçen zaman diliminde Azericedeki Gürcüce ödünçleme sayılmaktadır (Gürcistan Merkez Tarih Arşivi 1947: 437-446).

Aynı zamanda "simindi" kelimesinin Kafkas dillerinden olan Batsbi diline de Gürcüceden geçtiği varsayılmaktadır (Deşeriyev 1952: 466).

Tarımın aynı kolundaki bir diğer Gürcüce ödünçleme "çad" (Azerice-Rusça Sözlük, 1939) kelimesidir. Bu kelime Gürcüce "ჭადი-მჭადი" (çadi-mçadi) - "mısır ekmeği" kelimesinin Azericeleştirilmiş şeklidir. Kelimenin fonetik yapısına gelince tıpkı yukarıda belirtilen "ჭაჭა - çaça" (Azerice: Çeçe) kelimesinde olduğu gibi burada da Gürcüce sert "ჭ" (ç) göstergesi Azericedeki sesli ünsüzle değiştirilmiştir.

Aynı fonetik olgu Gürcüce ödünçleme olan "ჭიჭარი" / "çinçar" (ısırgan) için de söz konusudur. "Çinçar" kelimesi Azericenin Nuhi lehçesinde N. İ. Aşmarin tarafından tespit edilmiştir, Rusçaya "крапива-крапива" (ısırgan) olarak çevrilmiştir (Aşmarin 1926: 54, 64). Söz konusu kelimenin Gürcüce bir ödünçleme olduğunun kanıtı, bu kelimenin Azericede ve diğer akraba dillerdeki karşılıklarının mevcut oluşudur. Bunlar "kıcıtken" (Azerice), "kesertken" (Başkirtçe) vb.'dir. Kelimedeki Gürcüce "ჭ" (ç) sert ünsüzleri Azericede aynı diziden olan sesli ünsüzlerle (ç) karşılanmıştır.

Dillerimiz arasındaki etkileşim açısından "ჭალა" (çala) kelimesi de dikkat çekmektedir. Azericede kullanıma giren "çala" kelimesi sözlüklerde "çukur, vadi, çökük" olarak anlamlandırılmaktadır (Rusça-Azerice Sözlük 1940: 343). Aynı kelime Farsçada da mevcuttur: چاله (çale). "Çukur, küçük kuyu" anlamına gelmektedir (Miller 1953: 161). "Çala" (ჭალა) kelimesi Gürcücede de mevcuttur. Sözlük bilimci S. S. Orbeliani'ye göre kelime Gürcücede "ırmağın kenarındaki verimli topraklar" anlamına gelmektedir (Kipşidze vd. 1928: 444). E. S. Takaişvili bu kelimeyi Gürcüce bir kelime olarak tanımlar ve onu "ırmak veya göl kenarı" olarak izah eder (Kafkasya Arkeoloji Çalışmaları Üzerine XI: 57-58). N. A. Berdzenişvili'nin tanımlamasına göre "çala" kelimesi eski Gürcistan'da gelişmiş tarım alanı olan bir yerleşim yerini ifade etmek için kullanılırdı (Berdzenişvili 1951: 50). "Çala" kelimesi Azericeye büyük olasılıkla Gürcüceden geçmiştir, zira söz konusu kelimenin Farsçadaki ve Azericedeki "çukur" ve "kuyu" şeklindeki karşılıkları bu kelime için karakteristik değildir. Zelinski'nin etraflı tanımına göre "çala" kelimesi Azericede, "genel olarak verimli topraklar ve suni olarak Kür nehrinden sulanan yaylalar" anlamına gelmektedir. "Bu tür "çala"lar verimlilikleriyle ünlüdürler" (Zelinski 1889: 74). Görüldüğü gibi kelimenin Azericedeki anlamı Gürcücedeki anlamıyla örtüşmektedir. Bu olguya dayanarak söz konusu kelime Azericede Gürcüceden ödünçleme bir kelime kabul edilebilir (bk. Mugan lehçelerinde kullanılan "mere" sözcüğü, Gürc.: მერე (mere) - alçak ve verimli toprak) (ADMGŞ 1955: 188).



Azericedeki “movrav” kelimesi görev ifade etmektedir. S. P. Zelinski “movrav” kelimesinin etimolojisiyle ilgili şöyle bir yorum yapmaktadır: “Azerice “movra” göstergesi Arapça -مورف- “muerrif” kelimesinden gelmektedir”. Söz konusu kelime için şunu da eklemektedir: “movrav”; “sınırları belirleyen, bölge idarecisi” anlamına gelmektedir. Eskiden bu kelime ile belirli yerleşim birimlerindeki idarecilerin konumları ifade edilirdi” (Zelinski 1889:48). Azericedeki “movra” kelimesi için işaret edilen işlevler “movravlar” kurumu için Gürcücedeki karakteristik olan görevsel işlevden geliştirilmiş olma olasılığını düşündürmektedir. “Movra” kelimesini Arapça -مورف- - “muerrif” sözcüğü ile özdeşleştirmek doğru olmaz, zira söz konusu Arapça kelime “idareci” anlamına gelmektedir ve etken çatının sıfat fiil şeklindedir. Fonetik açıdan Azerice “movra” kelimesini Arapça “muerrif” kelimesiyle ilişkilendirmek zorlama bir gayret gibi görünmektedir. Azericedeki “movra” kelimesi büyük olasılıkla hem biçim hem de anlamı itibarıyla Gürcüce “urva” (özen, ilgilenme) kelimesinden türeyen Gürcüce “mouravi” kelimesiyle sıkı bir ilişki içindedir.

Azericede ve Azericeye akraba diğer dillerde ortak köke sahip “biçmek” kelimesi bulunmaktadır. Örneğin, “bıçkı” (Anadolu), “bıskı” (Başkirtçe), “pıskı” (Karakalpakça) vb. Aynı kelime bazı Türk dillerinde ise “mişar” şeklinde ifade edilmektedir. Azericede de “mişar” ve “bıçgı” şekilleri kullanılmaktadır, fakat bunların yanı sıra خرخي-“kırkhi”, “kırkha” (Ganiyev 1922: 302; Şiraliyev 1947: 30)¹ kelimeleri de mevcuttur. Bunların Gürcüce “ხერხი” (kherkhi) kelimesinin ödünçleme şekilleri olma olasılığı söz konusudur. Y. İ. Abuladze söz konusu kelimeyi Azerice bir kelime olarak tanımlar ki biz bu görüşe katılmıyoruz (Şehnâme 1916: 845). Ordinaryüs A. G. Şanidze’nin tarafıma verdiği çok somut bilgiye göre; a) Azerbaycan’ın Nuhi bölgesinde “çengel”, “kanca” kelimesinin karşılığı olarak “menkel” kelimesi kullanılmaktadır (Gürc.: მანგალ-ო//mangal-i), b). Aynı bölgede “Akhiebi” adında özel yer ismi mevcuttur (Gürc.: Akho//ახო- işlenebilir toprak, “eb” çoğul takısıdır). Gürcistan ile direkt sınırı olmayan Azerbaycan bölgelerinde kullanımda olan Gürcüce kelimelerin bulunması bu kelimelerin Azericeye Alban dilinden geçmiş olma olasılığına işaret etmektedir.

2. Gürcücedeki Azerice Leksikolojik Unsurlar

Söz konusu dilsel etkileşimin Azericeden Gürcüceye bakan bir tarafı da büyük bir ilgiyi hak etmektedir. Gürcücede Azericeden geçen bir hayli ödünçleme mevcuttur ve bunların özel olarak incelenmesi, sadece iki dilin etkileşim olgularını tespit etmek adına değil, bu ödünçlemelerin tespiti aynı zamanda tarihin kimi dönemlerinde Azerilerin başarılı oldukları ve Azerî halkı için karakteristik olan iş kollarından hangilerinin onlar için daha öncelikli geliştiğini tespit etmek adına da büyük önem arz etmektedir.

Bu açıdan dikkat çeken olgu Gürcücenin Azericeden hayvancılıkla ilgili kelimeleri ödünçlemiş olmasıdır (Bulahovski 1953: 113)². Bu bağlamda aşağıda sunulan leksikolojik birimler dikkate değerdir:

1. Gürcücede bir yaşındaki kuzuları ifade eden “თახლი” (tokhli) kelimesi kuşkusuz Azerice “toğlı” (Şiraliyev 1949: 224; Melioranski, 1900: 8) kelimesinin ödünçlemesidir. XVIII. yüzyıl Gürcü sözlük bilimcisi S. S. Orbeliani kelimeyi şöyle tarif etmektedir: “tokhli”;

¹ “Kırkhi” kelimesinin Türkçe -كِرْقِي- “kırkı” kelimesi ile herhangi bir ilişkisi olduğunu sanmıyorum, zira söz konusu Türkçe kelime koyunları tıraş etmek için kullanılan bir makası ifade etmektedir ش. سامی-قاموس توكی 1064.

² Burada ilginç olan bir nokta şu ki, Prof. L. A. Bulahovski’ye göre “Rusçadaki Türkçe kelimeler çoğunlukla hayvancılıkla ilgili olmak üzere genel olarak at türü isimleridir.”

yabancı bir kelimedir, Gürcüce karşılığı “ბუწი”- butsi (ტარიგი-tarigi)”dir (Orbeliani 1928: 141).

2. Gürcücede kullanımda olan “შიშაგი” (şişagi) kelimesi yine Orbeliani’nin açıklamalarına göre “bir yaşından büyük kuzu” (Orbeliani 1928: 422) anlamına gelmektedir. M. A. Şiraliev kelimeyi hemen hemen aynı anlamıyla Azericede vermektedir: “şişek – 2 yıllık goyun” (Şiraliev 1949: 224).

3. Aynı şekilde Gürcücedeki “ჩევიზი” (çepiçi) kelimesi de Azerice ödünçleme sayılmaktadır. Orbeliani’ye göre, “yabancı bir kelimedir. Bir yıllık oğlak anlamına gelmektedir” (Orbeliani 1928: 143, 409).

4. İlginç olan bir kelime daha vardır ki, o da koyunların zürriyetini, çoğalma sürecini ifade eden “დოლი” (doli) kelimesidir. Orbeliani, “doli” kelimesi ile Ermenice hayvan artışına göndermede bulunmaktadır. Aynı anlam Gürcücede “izveba” (izveba) (Orbeliani 1928: 143, 100) kelimesi ile karşılanmaktadır. Görüldüğü gibi Gürcücedeki “doli” kelimesi “izveba” kelimesi ile aynı anlamda kullanılmaktaydı, fakat çağdaş Gürcücede “izveba” kelimesi Azerice olan “doli” kelimesi ile değiştirilmiştir. Burada şunu belirtmekte ayrıca fayda var ki Azericede “döl” kelimesi “cenin, embriyo” (Heyvandarlıg Terminleri Lugeti 1940: 48) anlamına gelmektedir. Yukarıda sıralanan gerçeklere dayanarak denilebilir ki Gürcücedeki söz konusu kelime semantik açıdan değişime uğrayıp geniş anlam kazanmıştır. Öyle ki Azericede aynı süreci karşılayan “guzulama” şeklinde farklı kelime de bulunmaktadır (Heyvandarlıg Terminleri Lugeti 1940: 42).

5. Gürcücede kullanılan “ქოჩი” (koçi) kelimesi kuşkusuz Azerice olan گۆچ (goç) kelimesinin aynı anlamdaki ödünçlenmiş şeklidir.

6. “იალაგი” (İalagi) – Azerice “yaylag” = “yazlık yayla”.

7. Gürcücede bilinen “დუმა” (duma) kelimesini Orbeliani, “koyunların kuyruğundaki yağ birikimli bir yer” (Orbeliani 1928: 422) olarak tarif eder. Bu kelime büyük olasılıkla Azerice olan “دومبه”/“dümbe” (Ganiyev, 1922) kelimesinin ödünçlenmiş şeklidir. Kelimenin Azerice bu şekli Farsça olan “دنبال”/“dombal” (kuyruk) ve “دنبه”/“dombe”³ (kurdük) (Miller 1953: 226) kelimelerinden gelmektedir (bk. Rusça; kurdük – Türkçe kuyruk) (Ganiyev 1922: 198; Uşakov, 1952).

8. “Bugay” Gürcüce (ბუღა); Azerice – buğa (boğa).

9. Genel olarak Gürcücede “yağ” anlamına gelen birden çok kelime kullanılmaktadır: “ცხიმი” (tskhimi), “ცხიმეული” (tskhimeuli) – yağ “ერბო” (erbo)- tereyağı, “ჩუმა” (çuma)- tereyağının bir türü vb. (Orbeliani 1928: 422). Aynı zamanda Gürcücede, büyük olasılıkla Gürcüce olmayan, “tereyağı” anlamına gelen “კარაკი” – ‘karaki’ kelimesi kullanılmaktadır. Farsça گره “kare” (Zenker 1866: 747; Yagello 1909: 1248; Deny 1954: 160) sözcüğü Azericeye “kere” (Azerice-Rusça Sözlük 1951: 3) veya terkinin birinci bileşeni olarak “kere-yağı,” (Rusça-Azerice Sözlük 1946: 385) şekillerinde geçmiştir (söz konusu şekil Gürcistan’daki Azericenin lehçelerinde de görülmektedir. (bk. Türkçe “tereyağı” (Magazanik 1945: 610), “yağ” – غا ortak Türkçe kökenli kelimedir). Gürcüce “karak-i” kelimesi muhtemelen Azerice olan “kereyağı-kereyağ” kelimesinden gelmektedir. Kereyağı//kereyağ//گره یاگ ve “karaki” fonetik ayrışımı bu varsayımımıza ters düşmemektedir. Azerice ünlü a (ə)’nın Gürcücedeki karşılığı daima a (a) harfidir (Örn.:

³ Farsça “donbe” şeklinde yazılan kelime metinde “dombe” olarak verilmiştir (ç.n.).



Arapça-Azerice “seher” (sabah) Gürcücede – “საარი”- “saar-i” şeklinde kullanılır). Genelde Türkçe yumuşak ünsüzler Gürcücede daima sert ünsüzler aracılığıyla ifade edilir. Örneğin, “k” (კ): eskilmiş → eskilmiş “ესკილიმი” ← eski, şeftali → შეფტალი (Cikia 1953: 204) vd. Sonek olan ğ/ğ harfi ise Gürcücede sessiz “k” (კ) ünsüzüne dönüşmektedir. Bu durumu, Gürcücedeki Farsça چراغ - çerağ//çirağ (lamba) (Miller 1953: 162; Şanidze 1913: 12) kelimesindeki nefesli “ç” harfinin Gürcücedeki kesik “ჭ” (ç)’ye; ğ/ğ harfinin ise “ქ” (k) sessiz harfine dönüşme örneğinde görmek mümkündür. Dolayısıyla, Azerice olan “kereyağı//kereyağ” Gürcüceye “კარაქი” - karak-i şeklinde geçmiştir (Bk. Farsça- چراغ çrak-i - ქრაქი).

Ayrıca, Gürcücenin kelime hazinesinde Azericeden alınan balıkçılıkla ilgili leksikolojik birimler de mevcuttur. Gürcüce “დოშ” (doş) (Azerice “döş”ten) (“Դոշ”- Ermenice)⁴ kelimesinin etimolojisi şöyledir: “döş” kelimesi Azericede genel olarak belirli balık türünün göğsü, göğüs kısmı anlamında kullanılmaktadır (bk. Rusça – balık, Gürcüce – “zurgieli”, Gürcücede “zurgi” kelime “sırt” anlamına gelmektedir. Söz konusu balık türünün sırtı, arka kısmı). Bu arada söz konusu adın Rusça karşılığı olan “töşka” (“-ka”, yaygın son ektir) kelimesi de Türkçe “töş” köküne dayanmaktadır, Azerice versiyonu olan “döş”ten gelmektedir; fakat kelime Rusçaya, kelime başlarında “d” sessiz harfinin kullanılmadığı Türk dillerinden (Kumukça, Nogayca vd.) geçmiştir, bu dillerde kelimeler “d”nin eşdeğeri olan “t” sessiz ünsüzüyle başlamaktadır (bk. demir//temir, dağ//tav, dil//til, döş//töş...).

Balığın yan kısmını ifade eden “იანი” - “iani” (yan) kelimesi Gürcüceye Azericeden geçmiştir.

Aynı şekilde, Gürcücedeki “ხიზილა” - “khizilala” (havyar) kelimesi Azerice kökenli ödünçlemedir. Söz konusu kelimedeki “khızıl” (kızıl), Türkçe “kızıl” kelimesinin lehçesel şeklidir: + “ala”. Böylesi bir karışım havyar veren balık türünün isminden de türetilmiş olabilir. Gerçekten de Farsçada, büyük olasılıkla Azericeden geçmiş bir tür balık ismi olan “فزل الا - Farel” (Miller 1953: 381) kelimesi tespit edilmiştir (=lehçe: khızıl-ala - Gürc.: Khizilala. Karş.: Azerice: “ala balık” - “farel”, “gızıl balık” (Şiraliyev 1949: 225)⁵ vd.). Kelime başındaki “ق” harfi Gürcücede “x (kh)” sesine dönüşmektedir: - kızıl - khizil (قزىل) (Bkz. Gürcüce “khartuta” (siyah dut) Azerice قره توت // “gartut” göstergesindeki ikinci sesli “a”nın düşmesiyle oluşmuştur) (Çubinov 1887: 1723; Şiraliyev 1949: 230).

Büyük olasılıkla Azerice “кыры” (kiri) ve Gürcüce “კვირი-ი” (kvirit-i) (havyar-ışlenmemiş havyar) kelimeleri de kökteştirler. “Kvirit-i” kelimesindeki “vi” biçim birimi tastamam Azericedeki “y” göstergesinin Gürcüce karşılığıdır (bk. Güney Gürcistan’daki Gürcü halkının Türkçe lehçesindeki Gvircistan ← “Курчүстан”-Gyrcystan). “Gyry” sözcüğündeki ikinci sessiz haf “y” bir edebî kullanım şeklidir. Lehçelerde ve eski Azericede büyük olasılıkla “Gyri” şekli mevcuttu. Gürcüce `kvirit`-i’deki son ek olan “i” henüz somut bir tanım kazanmamıştır.

Gürcücedeki yemek işleri ile ilgili bazı sözcükler de Azericeden geçmiştir. Bu olgu Azerbaycan’da tarihi önemi olan hayvancılığın gelişmiş olmasının da ispatıdır. Aşağıdaki Gürcüce yemek isimleri bunların ancak Azericeden geçmiş olduğu olgusuyla açıklanabilir: 1. Tolma (ტოლმა) ← Azerice “dolma” (“dolmak” fiilinden türetilen bir kelime), “rulolar” (yaprak dolması, lahana dolması, domates dolması) (Rusça-Azerice Sözlük 1940: 521;

⁴ Y. Mirbababev, Azerice ve Ermenice arasındaki etkileşimi hakkında, “Dil Enstitüsü Çalışmaları” Azerbaycan SSC. I. Bakü, 1947, 16.

⁵ “Khizilala” kelimesinin Azerice ödünçleme olabileceği bilgisini tarafıma Doç. A. S. Lekişvili vermiştir.

Şiraliyev 1949: 232). 2. Kızartma (ყოხართმა) ← Azerice - gızartma (“gızartmak” fiilinden), “fırında kızartma” (Rusça-Azerice Sözlük 1940: 725). 3. Buğlama (ბუღლამა) – Azerice ← buğ (buhar), “buğlamag” (buharlaştırmak, haşlamak). 4. Kavurma (ყაურმა) – Azerice ← gourma (gourmag fiilinden). 5. Çığirtma (ჩიბორთმა) (Şiraliyev 1949: 323) – Azerice ← çığırtma. 6. Bozbaş (ბოზბაში) ← Azerice bozbaş (Şiraliyev 1949: 231) vb.

Yukarıda verilen örneklere bazı kelimeler de eklenebilir: Gürcüce “ოხუნჯი” (okhunj)- “şakacı, Azericedeki “oxy” (oxymag – okumak) sözcüğünün ödünçlemesidir. Okhunci + “ci” türevleri bir işle meşguliyetin, mesleğin, eğilimin göstergesidir. “Oxynci” (okunci) kelimesi Azericede edebî okur, sanat okuru (Rusça-Azerice Sözlük 1940: 971) anlamında kullanılmaktadır. Kelimenin Gürcüce versiyonu Azericedeki ikinci anlamın devamını teşkil etmektedir. “Edebi okur”, “eğlendirici şeyleri okuyan” ve en son olarak da “şakacı” anlamını karşılamaktadır. Kelimenin Gürcüce versiyonunda “c” harfinden önce Gürcüceye has olan “n” fonetik biçimbirimi söz konusudur: okhu-n-ci.

Özel ilgi uyandıran bir diğer leksikolojik birim de Azericeden alınma “çekva” (ჩეკვა) kelimesidir. Kelime, Azerice “çek” fiili ve Gürcüce “va” biçimbiriminin bileşiminden oluşmuştur. Bu biçimbirimi fiilin mastar halini teşkil eder: “ჭმევა” (çme-va) - yedirmek, beslemek, “შეწვა” (şets-va) kızartmak, kızartarak pişirmek vb.). Gürcüce “ჩეკვა” (çekva) kelimesinin anlamı Azerice çekmek fiilinin anlamlarından birisiyle birebir örtüşür: sigara içmek, sigara çekmek (ჩეკვა, პიპროზის ჩეკვა-პიპროზის წევა (çekva- popirozis çekva-papirozis tseva (çekva-sigara içmek) (Menteşasvili 1943: 225), “papirozsza içekams” – sigara içiyor (sigara çekmek, içmek). Aynı türden ödünçleme olan bir diğer kelime daha bulunmaktadır: ჩოქ-ევა//ჩოქ-ვა(çok-e-ba//çok-va). Söz konusu kelime “diz çökmek”, “oturmak” (bkz.: Ermenice “Չոկ էլ ” (çokel) – Azerice ← çökmek) (Mirbabayev 1947: 16) anlamlarıyla Azerice “çök(-mek)” fiilinin Gürcüce versiyonudur. Bu bağlamda Gürcüce (lehçelerde) “ქოწვა” (koç+va) kelimesi de ilgiye değerdir. Kelimenin Azerice karşılığı “köç-mek” (göçmek, göç etmek) (Marr vd. 1911: 118) fiilidir. Aynı şekilde, bu kelime Azericeden Rusçaya “koç+evat” ve yeni Ermeniceye de “Քոչ էլ ”- “koç-el” şekillerinde geçmiştir.

Gürcüce “ფინაჩი” (pinaçi) kelimesi de Azerice “pineçi” (kunduracı, başmakçı) kelimesinden gelmektedir. Söz konusu kelimenin Gürcücedeki anlamı daha geniştir ve “işini şerefsizce yapan, her türlü sahte usta” anlamına gelmektedir.

Gürcüce “არხეინად” (arkheinad- sakince, güzel güzel) kelimesi aynı anlamdaki Azerice “arkhayın” kelimesinden türetilmiştir. “Arkha- y-ın” kelimesi şu birimlerden oluşmaktadır: “arkha (arka)” + “yın” eki – yardım, imdat. Harfi harfine çevrildiğinde “yardımı, dayanağı olan biri” anlamına gelmektedir. Gürcüce “arxein-ad” (arkhein-ad) versiyonundaki isim takısının anlamı Azericedeki “yın” ekinin anlamına özdeştir (Azerice “arkhein” kelimesi Ermenicede de mevcuttur) (Mirbabayev 1947: 17).

Sonuç

Burada şu da ayrıca belirtilmelidir ki, Gürcücedeki Azerice ödünçlemeler meselesi şimdiye değin bilimsel olarak kısmen araştırılmıştır ve Gürcüce lehçelerinde ve çeviri sözlüklerinde kökenlerine uygun referanslarla önemli oranda Azerice leksikolojik unsurlar tespit edilmiştir. Bu kelimelerin etimolojik tanımlamaları Gürcü bilim adamları tarafından yapılmıştır (Meckelin, 1928; Beridze, 1912; Çkonja, 1910; Şanidze, Canaşvili 1913; Abuladze, 1910; Abuladze, 1922). Söz konusu ödünçlemeleri toplayıp bunları çok yönlü araştırmak Gürcü ve Azerî dilbilimcilerinin gelecekteki görevleri olmalıdır.



KAYNAKÇA

- ABULADZE, Y. (1910). *Şah-nâme'nin Gürcüce Versiyonları* (Gürcüce). I. Tiflis-Gürcistan.
- ABULADZE, Y. (1922). *XII. Yüzyıl Gürcü Edebiyatı ve "Kaplan Postu Şövalye"* (Gürcüce). Tiflis- Gürcistan.
- AŞMARİN, N. (1926). *Nuhi Şehrindeki Türkçe Ağızların Genel Durumu* (Rusça). Bakü-Azerbaycan.
- Azerbaycan Dilinin Mugan Grubu Şiveleri* (ADMGŞ) (1955). Bakü-Azerbaycan.
- Azeri Dili* (Rusça) (1949). BSE. I. (II. Baskı). Moskova-Rusya.
- Azerice-Rusça Sözlük* (1939-1951). Bakü-Azerbaycan.
- BERDZENİŞVİLİ, N. A. (1951). "Agarani (Eski Tiflis'in Toponimisi Üzerine)" (Gürcüce). *Mimomhilveli*. Tiflis-Gürcistan.
- BERİDZE, V. (1912). *İmereti ve Raça Ağızları Üzerine Gürcüce Sözlük* (Rusça). Tiflis-Gürcistan.
- BULAHOVSKİ, L. A. (1953). *Dilbilimine Giriş-II* (Rusça). Moskova-Rusya.
- CAVAHIŞVİLİ, İv. (1930). *Gürcistan'ın İktisadi Tarihi- I* (Gürcüce). Tiflis-Gürcistan.
- CİKİA, S. (1938). *Çanca (Lazca)-Megrelce-Gürcüce Karşılaştırmalı Sözlük*. Tiflis-Gürcistan.
- CİKİA, S. (1946). "Türk Dillerinde Toplu Emeğe Dair Gürcü Bir Terim". *İber-Kafkas Dilleri Bilimi Dergisi*. 1: 393-398. Tiflis/Gürcistan.
- CİKİA, S. (1946). "Türk Dillerinde Toplu Emeğe Dair Gürcü Bir Terim". *İber-Kafkas Dilbilim Dergisi*. XX: 393-398
- CİKİA, S. (1947). "Simindri" Kelimesinin Oluşumu Üzerine" (Gürcüce). *Tiflis Devlet Stalin Üniversitesi Çalışmaları*. XXX b – XXXI b. Tiflis-Gürcistan.
- CİKİA, S. (1953). "Gürcüce-Türkçe 'Okuma Kitabı" (Rusça). *XVIII. Yüzyıl Gürcistan Sovyet Dil Enstitüsü Çalışmaları*. Doğu Diller Serisi. I. Tiflis-Gürcistan: 204.
- ÇKONİA, İ. (1910). *Gürcüce Sözlük*. Tiflis-Gürcistan.
- DEMİRCİZADE, E. M. (1947). "Azerbaycan Dilçiliği İngilab Meyvesidir". *Azerbaycan SSC Elimler Akademiyasının Heberleri*. 10. Bakü-Azerbaycan: 167.
- DENY, J. (1954). *Le noms composee en turc de Turquie*. Bulletin de la Societe de linguistique de Paris, 50. Paris-Fransa.
- DEŞERİYEYEV, Y. D. (1952). "Stalin'in Dil Teorisi Çerçevesinde Eski Yeni ve Yazısı Olmayan Dillerin Etkileşimine Dair" (Rusça). *Stalin'in Çalışmaları Işığında Dil Tarihinin ve Teorisinin Sorunları*. Moskova/Rusya: 466.
- DMİTRİYEYEV, N. K. (1949). "Azerice Dilbilimi Hakkında Bazı Meseleler" (Rusça). *S. M. Kirov Azerbaycan Devlet Üniversitesi Çalışmaları. Filoloji Serisi*. III. Baskı. Bakü/Azerbaycan: 62-63.
- GANİEV, S. M. (1922). *Rusça-Türkçe Sözlük*. Bakü-Azerbaycan.
- Gürcistan Merkez Tarih Arşivi. Belge (Gürcüce) No: 1044, Arşiv No: 8. Tiflis-Gürcistan.
- Heyvandarlıq Terminleri Lugeti* (1940). Bakü-Azerbaycan.

- KİPŞİDZE, İ.-A. ŞANİDZE (1928). *Gürcüce Sözlük*. Tiflis-Gürcistan.
- MAGAZANİK, D. A. (1945). *Türkçe-Rusça Sözlük*. Moskova-Rusya.
- MARR, N., G. MERÇULİ (1911). *Aziz Grigori Hanzteli'nin Hayatı ve Şavşeti ve Klarceti'ye Seyahatı* (Rusça). Moskova-Rusya.
- MECKELEİN, R. (1928). *Georgisch-Deutsches Worterbuch*. Berlin.
- MELİORANSKİY, P. M. (1900). *Türkçe Üzerine Bir Arap Filolog* (Rusça). Petersburg-Rusya.
- MENTEŞAŞVİLİ, S. B. (1943). *Kizikhi Lehçesi Sözlüğü* (Gürcüce). Tiflis-Gürcistan.
- MİLLER, B. V. (1953). *Farsça-Rusça Sözlük*. Moskova-Rusya.
- MİRBABAYEV, Y. (1947). "Azerice ve Ermenice Arasındaki Etkileşim Üzerine" (Rusça). *Dil Enstitüsü Çalışmaları*, Azerbaycan SSC, I. Bakü-Azerbaycan: 15-22.
- Nağçıvan'da Bahçıvanlığın Kısa Tarihi* (Rusça) (1951). SMOMPK, XXV.
- ORBELİANİ, S. S. (1928). *Gürcüce Sözlük*. XVIII. Yüzyıl. (Hızl.: İ. Kipşidze-A. Şanidze), Tiflis-Gürcistan.
- Rusça-Azerice Sözlük* (1939-1946). Bakü-Azerbaycan.
- Şah-nâme* ve Gürcüce Versiyonu "*Kralların Kitabı I*" (1946) (Gürcüce). Tiflis-Gürcistan.
- ŞANİDZE, A. (1945). *Üç Şatberi El Yazmasına Göre Gürcüce Bir Dörtlüğün İki Eski Baskısı* (1897, 1936, 1973) (Gürcüce). Tiflis-Gürcistan.
- ŞANİDZE, A.; CANAŞCİLİ, M. G. (1913). "Saingilo (Eski Gürcistan)" (Gürcüce). *İmparatorluk Rusyasının Batı-Doğu Arkeoloji Cemiyeti*. Cilt. XXII, Tiflis/Gürcistan.
- ŞİRALİEV, M. A. (1947). "Bilimsel Terminoloji Oluşturmanın Temel Prensipleri" (Azerice). *Azerbaycan Dil Enstitüsü Çalışmaları*. Bakü-Azerbaycan.
- ŞİRALİEV, M. A. (1949). *Bakı Dialekti*. Bakü: Azerbaycan SSCB İlimler Akademisi Neşriyatı.
- ŞİRALİYEV, M. Ş. (1949). "Azerice'deki 'H' Harfi Hakkında" (Rusça). *Filoloji Serisi*. Bakü: S. M. Kirov Azerbaycan Devlet Üniversitesi Çalışmaları.
- UŞAKOV, D. N. (1952). *Rusça Açıklamalı Sözlük*. Leningrad-Rusya.
- YAGELLO (1909). *Farsça-Rusça Sözlük*. Taşkent.
- ZELİNSKİ, S. P. (1889). "Tatarca, Gürcüce ve Ermenice Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü". *Kafkasya Bölgesindeki Çiftçilerin Çalışma Hayatlarını İnceleme Çalışmaları* (Rusça). Tiflis-Gürcistan: 66.
- ZENKER, J. Th. (1866). *Dictionnaire Turc-Arabe-Persian*. Leipzig.